

ІНСТИТУТКА

Повість

Т. Г. Шевченку

I

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать) — не здержу серця, заплачу, а роздумаюсь трохи — і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і мое лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я.

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що, сумирна собі, — може, тому, що вже благоденька була, ледве ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде — охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі і в неї... та треба ж колись і перестати.

За мене то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. «Розволочитесь, — було, каже пані, гніваючись, — не пущу!.. Не той ще вік ваш, щоб бога пильнувати: ще матимете час — не зараз вам умирати».

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані заоха або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котра зітхне з нуду. Докучає, було, та робота. Докучає, аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших, чуємо.

А як коли, то, було, звеселіємо не знать чого. Веселенько нам, аж серце трепече! Коли б воля, заспівав би так, щоб і на селі лунало... Не всілимось!.. Ізглядуємось, та сміх нас так і бере. То одна моргне бровою, а друга їй одморгує; то прив'яжуть тую до стільчика косою; інша зскачить та почне вистрибувати дибки-дибки, щоб пані не почула, — крутиться, вертиться, тільки рукава май-май-май... Чого, було, не виробляємо!

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучеч-

ку: у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті. Було, частенько до старої листи шле; а стара тії листи щодня вичитує — і поплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати божа! увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде!

Стара пані немов одужала: коливає з кімнати до кімнати, виглядає у кожне віконце на шлях і нас туряє за село дивитись, чи не їде панночка. А нам того й треба. Ми за той тиждень, що її виглядали, сказати, нажилися. Шлють, то біжимо-летимо... Весело зочити степ, поля красні!.. Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко... Любо на волі дихнути!

Квіток, було, назриваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками величаємось. А вступаючи в двір, схопимо з себе, позакидаємо, — та так було жалко тих вінків кидати, так жалко!

II

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лица була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає, цілує, й милує, та любить. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає.

Посадовила її стара за стіл. І плаче, і радіє, і розпитує, і частує: «Може, тобі того з'їсти? може, того спити?» Наїдків, напиктів понаставлявала; сама сіла коло неї — не надивиться. А панночка усе прибира, наче той горобець, хутенько й чистенько. Ми з-за дверей дивимось на них і слухаємо, що то панночка говоритиме, — чи не дійдемо, які там у неї думки, яка вдача, звичай.

— Яковось-то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого.

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Вчили багацько?... Чого ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі, а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!

— Голубочко моя!.. Звісно вже — чужі люди: обижали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна?.. Зараз дознаються...

— Бідолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох бабусечко! І морено, й мучено нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи, та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять, або як люди живуть поза морями, та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

— Та нащось же учаться люди, моє золото! От і наші панночки — на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

— Е, бабуню!.. — зашебетала панночка. — До французької мови і до музики добре і я бралась; до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожен уважає, кожен і похвалить, а все інше — тільки морока... Учись та й забудь! І тим, що учать, — нуда, і тим, що вчать, — біда. Багацько часу пропало марно!

— Так як же оце? Погано вчать?

— Кажу ж вам, що й нудно, і погано, й марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми дуємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумались, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі і все позабувавш?

— Чи подоба ж се, бабуню? бог із вами! Як же б то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно ухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе питає, як там тії зорі по небу ходять абощо? Люди й осудять зараз: вчилася, та й не тямить!

— Та що се ви, бабусю? Та се я тільки вам призналась, що не знаю, а чужі зроду того й не дошмраються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й їх оступачу, — он як, бабусю! Хочете, я вам заспіваю? слухайте!

І заспівала, затягла, наче тес срібло пересипається.

Стара її цілувати: — Серденько моє! Втіхо моя!

А панночка до неї ласиться та просить: — Купить мені, бабусенько, по новій моді убрань хороших!

— Про се не турбуйся, дитя моє. Буде в тебе всього. Ти в мене будеш царівна над панночками!

Ми, дівчата, ізглядуємось: чого там панночки нашої не навчено! а найбільш, бачця, людей туманіти!

III

— Ходім лишень, голубко,— говорить стара пані,— я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину.

Та й веде її до нас. Ми од дверей, та в куток, та купою в куточку й збилися.

— Се ваша панночка,— промовляє до нас пані.— Цілуйте її в ручку.

Панночка чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати. Стара всіх нас показує: се Ганна, а се Варка, а це Домаха...

— Боже мій! — аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши.— Чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?

Стоїть, і руки заложила, і дивиться на нас.

— Чому? — каже стара.— Зуміють, серце. А ні, то навчимо.

— Як тебе зовуть? — питає мене панночка та, не слухаючи мене, до панії: — Ся буде мені!

— Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ся. Гляди ж, Устино (на мене), служи добре,— панночка тебе жалуватиме.

— Ходім уже, бабуню, годі вже! — перехопила панночка; сама скривилась, і пережилилась набік, і очі чогось заплющує, і з місця зривається,— от стеменний кіт, як йому з люльки в вуса пихкають...

— Треба ж, голубко,— каже стара,— її на розум навчити: се дурні голови. Я скажу те, а ти що друге, то й вийде з неї людина.

— Шкода, бабуню, що спершу їх не вчено! Тепер порайся! Було яку віддати до міста.

Та й говорять собі, наче про коней абощо.

— Ой Устечко! — журяться дівчата.— Яково-то буде тобі, що вона така непривітна!

— А що ж,— кажу,— дівчата! Журбою поле не перейдеш, то й од долі не втечеш. Яково буде — побачимо.

Та й собі задумалась.

IV

Увечері кличуть: «Іди до панночки — розбирати».

Ввійшла, а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.

— Де се бігала? Швидше мене розбирай! Швидше: я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене:

— Та хутче ж бо, хутче!

Кинулась на ліжку.

— Роззувай!.. А вмієш-ти волосся звивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають:

— А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко?

Що їм казати?

— Дурна я,— кажу,— дівчата, бо не вмію кіс ізвивати!..

V

Другого дня ранесенько прокинулась наша панночка. Умилась, прибралась, оббігла усі будинки, увесь двір і в садку була. Така веселенька.

— Дома я! — каже.— Дома! Усе мені вільно! — Цілує стару панію та раз у раз питає: — Чи скоро в гості поїдемо, бабусечко? А коли гості до нас наїдуть?

— Та нехай же я перша сама тобою натішусь, рибко, нехай на тебе надивлюся!

— Та коли ж то вже я діждусь, бабуню! В мене тільки, було, й думки, що приїду додому — весело буде, людно, музики, танці... Бабусенько мила, любя!

— Ну, добре, пташко! Нехай трошки приберемось, та тоді вже зараз і гостей проситиму.

Почалось прибирання тев. Стара скрині з комори викочує та оксамити, рубки тонкії вибирає, та кроїть, та приміряє на панночку. Панночка аж підскакує, аж із радощів червоніє. То до одного дзеркала скочить, то у друге зазирає; склянку води візьме, то й там любить, яка вона хороша. То заплете коси, то розплітає, то стрічками перев'є, то вквітчається...

— Ах, бабусечко,— було, викрикне,— коли вже я в атласову сукню вберуся?

— Як заручишся, дитино моя,— одказує стара.— Дам тебе за князя чи за графа, за багатиря всесвітнього!

А панночка й голову задерла, і виступає так, наче вже вона княгиня великородна.

Та тільки в них і мови було, що князі та пани вельможні. Було, і к весіллю зовсім приберуться, і будинки поставлять кам'яні, і коней вороних позапрягають, аж лихо! Пересипають такеньки, пересипають,— панночка й зітхне:

— Що, бабуню! тільки говоримо!.. І досі ще нікого нас не було!

— Та зажди ж бо трохи: наїде такого, що й не потовплються.

VI

Та й справді перхнуло до нас гостей, як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочивку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось з ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких-то вже між ними панів нема! Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все теє гуляще, дак таке випещене! Інша добродійка у двері не втовпиться. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звиваються, так, як ті джмелі гудуть. Обійшла, либонь, вона їх усіх — кого словами, а кого бровами: одного на здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось її смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, начеб свого посім'янина. Відахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лиця спали, схнуть. День у день наїздять до нас, одно одного попереджаючи та зизим оком накриваючи. Чи так вона всім до душі прийшла, чи не було їм тоді чого іншого розважитись, тільки так комахою й налазять, і налазять. Бо, бач, чим їм у світі розважитись? Як свій молодий вік собі скрасити?.. Солодко з'їсти, п'яно спити, хороше походити, — а більше що?

VII

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула — життя і господарство.

— Покиньте ж бо, покиньте, бабуню, плести! Хіба нікому в вас діла робити? Хто приїде, а ви все за чулкою манячите, наче прислужниця абощо.

— Та нудто без роботи, дитино! — одказує стара.

— Візьміть книжку почитайте.

— Що я читатиму? Я вже не бачу читати.

— То так погуляйте, тільки, голубочко, не плетіть! Ви мені лучче око викольте тим дротиком!

— Та добре ж, добре, угамуйся!

Покине плести стара й нудиться. Убрала її панночка у чепчик з стрічками рябенькими та й посадила на крісlecky серед кімнати. Приїдуть гості — вона напоготові, привітає їх.

Стара вже світом нудить, а панночка втішається:
— Як славно, бабусечко, як славно, як у нас велично
та пишно!

VIII

Нас, дівчат, усіх гаптувати посадила. Сама й учить
та раз по раз надбіга, чи шиємо. І обідати йдемо, то во-
на хмуриться і свариться. Далі вже що день, то вона
сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха...
та й сама почервоніє, як жар,— засоромиться. Поки ж
тільки не звичилася: а як оговталась, обжилася, то піз-
нали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги я од неї
не натерплюся!.. Заплітаю коси — не так! Знов розплі-
тую та заплітаю — знов не так! Та цілий ранок на тому
пробавить.

Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене ско-
родить, і шпильками коле, і водою зливає — чого, чого
не доказує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір
замели ще звечора; у будинку прибрали, як ік великод-
ню. Сіла панночка зачісуватись... Лишечко ж моє!
лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось
туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть-
пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і наска-
кувати на мене, аж я злякалась! Та репече, та дзвя-
котить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері,
а вона за мною в сад: «Я тебе на шматки розірву! Зду-
шу тебе, гадино!» Оглянусь я на неї,— страшна така зро-
билась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схо-
пить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу
скричати — дух мені захопило, так і рухнула коло яблу-
ні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь —
дівчата коло мене скупчилися, білі усі як крейда. Пан-
ночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над мою
головою стоїть і так-то вже мене лає, така вже люта,
аж їй у роті темно.

— Що ти накоїла, ледащо? Як ти сміла панночку
гнівити? Я тебе на Сибірю зашлю! Я тебе з світу зжену!

А панночку вмовляє:

— Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона
не годна! Ще занедужаєш, боже борони чого! Бач, ру-
ченьки холоднісінькі. Буде-бо вже, буде. Нащо сама
берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

— А тобі, ледащице,— знов свариться на мене,— а тобі буде!..

Та й не знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть, того, що вже дуже була я слаба,— так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впали коло мене, плачучи:

— Устино, серденько! оплакана годинонька твоя!.. Мати божа! За що се над нами таке безголов'ячко?

ІХ

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама,— усі на панщині,— лежу та все собі думаю: «Таке молоде, а таке немилосердне, господи!»

У хаті холодок і тихо; стіни білі й німі; я сама з своєю душею. Вітрець шелесне та прихилить мені у віконце пахучий бузок. Опівдня сонячний промінь гарячий перекине через хату ясну стягу трепечущу... наче мене жаром обсипле. Душно мені, дрімота, а сну немає. І так усе сама-самісінька із своїми думками, як у світі жити. Рада, було,— боже мій, як рада! — коли зашумить садок, стемніє світ і загурчить дощ об землю!.. От, чую, щось затупоче... регіт і гомін... у хату до мене зграя дітей усипле. Веселі, червоні, вітають мене; вприскають мене дощем із себе; пнуться на вікно нетерплячі, коли той дощ ущухне; співають, вигукують:

Зійди, айди, сонечко,
На попове полечко,
На бабине зіллячко,
На наше подвір'ячко!

Скоро сонечко з-за хмари виграло, вони так і замелись із хати. А мені ще довго-довгенько оддасться то у тому кутку регіт, то у тому, наче хто у дзвіночки срібні видзвонює.

Увечері, смерком уже, вертаються з панщини люди потомлені і варом сонячним, і тяжкою працею; всі мовчать — хіба який зітхне важко або заспіває сумної, сумної стиха...

Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку.

- Устино! голубко!
- А що там у вас діється, сестрице? — питаю її.
- Хоч не питай, Устино, — лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой матінко, коли б там не огледілись іще за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька!
- Про мене нічого?
- Де б то нічого!.. Чому не йде до свого діла? Що вона ніжитьсь, мов пані з Васані? От що, коли хоч знати... Ой, забарилася ж я! Бувай здорова, Устинко!

X

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

- Іди, йди, хуленько йди, Усте!
- Куди йти?
- До панночки, до пані! Та хуленько ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалкувала на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди ж бо, йди!
- Як же йти, Катре, не здолюю я по землі ступати!
- Я тебе доведу, голубко! Зможіся, щоб іще гірш тобі не було. Ходімо-бо, ходімо!

Ледве я доплелась до будинку. На порозі стріла панночка.

— Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, боже! Аж задихалась, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гоже!..

На той крик і пані не задлялась прилізти... Давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Всчаліся тоді в нас карності щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!), панночка біжить до старої: «Бабуню, мене не шанують!» Чи хто заплаче: «Бабуню, діла не роблять, та ще й плачуть!» Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає: молодий вік ізгадала!

XI

Тільки і дишемо, було, як наїде гостей-паничів та трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить по-пташиному, привітна, люба — і що то? — не пізнати!.. А вже як ті паничі коло неї... Той поруч із нею шисться, а той з кутка на неї очима світить; сей за неї у тропу точиться, а той знов збоку поглядом забирає. Вона ж між ними, мов тая перепеличка, звивається.

— Котрий-то з них попадеться? — говоримо, було, дівчата... — Дознає неборак, почім ківш лиха!

Спершу стара пані тішилась велико тими гостями, а далі, як почались між ними сварки, стала думати та гадати: не рада вже їм, да не одбити. Наїде їх силечка одна, та кожний же то домагається панноччиного привіту собі; один одного зневажав, та й сваряться, і гризуться. Почала вже їх стара пані собаками (за очі) взивати. Аж так над осінь доля панноччина прийшла — і шаракнули вони усі од неї врозсиц, себе самих соромлячися.

XII

Спізнався з панночкою полковий лікар та й почав щодня вчащати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний — і на панича не походив!.. А як з нею спізнався? Вже давненько панночки приїжджі переносили, що який-то вже там лікар полковий хороший: і брови йому чорні, й уста рум'яні, і станом високий — така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже: на жадну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь...

Панночка, чуючи таке, було, частенько говорить старій:

— Якби ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, — нехай побачу який!..

А стара, було, на те:

— Моя дитино, нацокотали тії верхоумки скосирні, а ти віри пойняла... Велике диво — полковий лікар! Се злидні, бідота! Що тобі з такими заходити!

— Та нехай я тільки його побачу, бабуню! Чи справді він такий, як славляють.

— Цур йому! Ще вв'яжеться! І так уже багато коло тебе звивається, а жоден не сватає. Один одного перебиває, та сваряться — бодай ви виказились!

От же як стара одмагалась! А внучечка як на пню

стала: лікаря та й лікаря! Першого ж наїзду, як жарнув полковий начал, мусила стара ними переказувати, що лікаря до себе в гостину запрошує. Ті живо погодились. «Привеземо, привеземо», — кажуть.

— А коли ж ви нас одвідаєте? — питає панночка, сюди-туди обертаючись та в вічі їм заглядаючи, немов як лисеня. — Чи хутко?

— Коли ви такі ласкаві, то ми й позавтрьому будемо, — кажуть гості, як на ногах не підлітуючи.

І поїхали, раденькі, що дурненькі.

XIII

Та вже й убралась того дня панночка хороше! А стара супиться та все бурчить:

— Нащо нам та голь нещадима здалася!

Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема. «Дякує, — кажуть, — за ласку, та нема в його часу, ані години: недужих у його багато — лічить».

— І не силуйте його, — каже стара, — нехай лічить з богом!

Панночка тільки почервоніла і уста закусила.

Та й було ж нам, як гостей випровадили! За все ми одтерпіли!..

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охав, і стогне, і кричить. Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знаючий, кажуть, та й живе ближче за всіх, — по його!

Тим часом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку, як мальована, — дожидає.

Приїхав він, подивився, розпитав. А вона ж то вже — і головку хилить, і говорить, помість співає. Побув яку годинку та й прощається: «Завтра навідаюсь».

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: «Що, як лікар? показався як?» — то вона стрепенулась: «Гордий, — каже, — такий, як пан вельможний... І що він собі думає!»

Лічив-лічив той бідолаха та й закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, — постерегли одразу, що воно є, та й зслизли.

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не врадить. «Як ви мені, бабуню, на перешкоді

станете — умру!.. І не гомоніть! Не одмовляйте! змилюйтеся!»

Стара й годі, тільки охає.

XIV

Спустило панське подвір'я; не тупочуть коні, не торохтять коляски. І панночка тихша: не лає, не б'є, не обскаржує, — все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвоконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та убрана, і рум'яніє, як червона маківка. Він хутенько вбіжить. Яка з нас під той час мигнеться: «Здорова була, дівчино! А що панночка?»

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступа й ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк та прислухається, що вони там між собою говорять удвійзі, та вже така її досада гризе, що вони вкупці, а розлучити несила: боялася й вона унучечки. Ото вже й сватає він панночку. Плаче стара і журиться тяжко:

— Я ж сподівалась тебе за князя дати, за багача, за вельможного!

— Ох боже ж мій! — крикнула панночка, плачучи. — Та коли б він був багатий та вельможний, я б і гадки не мала! Давно б уже була за ним. Та коли ж таке безталання моє! Така мені доля гірка випала.

— Та хіба ж таки кращих за його нема? — не сміючи вже одмовляти, а тільки ніби питаючи, озветься знов стара.

— Для мене немає у світі кращого — нема й не буде!

Засумувала панночка, аж змарніла і зблідла. Стара зовсім скрутилась, — не знає далі, на яку ступити. Намене на те, що не йди за його, — унучечка у гнів та у плач великий. Хочє втішати: «Ось поберетесь», — унучечка свою долю проклинає.

— Се господь мені лихо наслав, — каже, — і як тому лихові запобігти, не знаю.

Молодий став помічати, турбується:

— Що таке? чого смутна?

— Та я не смутная...

— Скажи мені усю правдоньку, скажи! — просить, у руку її цілує.

— Поберемось, — говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Вбого!

— От що тебе журить, серденько!.. Нащо нам тес панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля весела?

— Бач, ти об мені й не думаш! — одмовля йому. — А любо ж тобі буде, як приїде хто до нас та буде з нас глумитись: «От живуть-бідують!»

Та й заплаче.

— Серденько моє, що ж мені, бідному, в світі робити? Де взяти? Я зроду не жадав багатства, а тепер прагну всіх розкошів для тебе, тобі на втіху... Що ж я вдію? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть отак обоє собі журитись.

XV

Любила вона його, та якось чудно любила, не по людськи. Ото навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються.

— Чи правда, що тая гординя та в тобі закохався?.. Сватає?.. Ревнивий?.. Які дари тобі дарує?.. Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає?

— Вважайте самі, — одказує панночка, всміхаючись.

Та й почне перед панночками наругу на його зводити.

— Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поскоріться ж, щоб я не гнівалась!

Він зараз їде, купує там, щоказано.

— Боже мій, чого се понакупували? Я сього не хочу! Ідьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали! Знов їде він, міняє.

Або так. Хоче він води напитись, вона:

— Не пийте, не пийте!

— Чому?

— Я не хочу! Не пийте!

— Та коли ж я хочу пити!

— А я не хочу! Чусте? Не хочу!

І вже так гляне чи всміхнеться, що він послухає. Коли то й розгнівається, одвертається од його, не говорить. Він уже і перепрошує, і благає — трохи не плаче.

Панночки приїжджі дивуються:

— Ото! Чи хто сподівався од його такого кохання! І що ти робила? Як ти бога просила?

Наша панночка тільки всміхається.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними стеле оксамити та атласи, що від старої пані має, та хвалиться:

— Це він мене обдарував!

Чудне панське кохання!

А він на тих сусідочок важким духом дише: бодай їх слід запов!

Стара тим часом розпитує про його, як він собі мається, та й напигала, що в його хутір є.

— Дитино моя! В його хутір є!

— Справді? — покрикне панночка, зірвавшись з місця. — Де? Хто казав?

— Та не дуже далеко за містом. Недавно, кажуть, од якоїсь тітки у спадку йому достався. Тітка була бездітна; він на її руках і виріс.

— Ах, боже ж мій, милостивий! Чому ж се він мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, — нічим гаразд хвалитись. А все ж хутір! Усе ж держава!

Стріла його веселенька, привітала любо, а він радіє. Не знає, що то вітають не його, — хуторець вітають!

XVI

Об різдві їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Панночка така весела, балаклива; очі блищать, водиться з ним поїд руки. А він і очей з неї не зведе, аж спотикається на ході. Гульба точилась до самого світу.

Отже скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає:

— Що се я поробила! Що се я починила! Та яке мое життя буде вбоге! Нащо мене мати на світ породила! Горенько мое! Доля моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає унучечку, вмовляє:

— Чого плакати, моя дитино? Годі ж бо, годі!

— Чому господь не дав йому панства-багатства! — викрикне та так і вмиється слізоньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

— Дитино моя! Серце мое! Не плач!.. Не будеш ти багатша од усіх, та й убогою не будеш. Усе, що я маю, — все твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймає, цілує:

— Бабусечко моя, матінко! Дякую вам з душі, з серця! Аж світ мені піднявся вгору! Одродили ви мене, рідна матінко!

— Годі вже, годі, а то й я зарюмаю! Оце ж бо! — промовля стара, та й сама й плаче й сміється.

— Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

— Чого б то й бажати, та не впадає. Я такеньки міркую: зостанусь я тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, а ти у хуторі хазяйствуй. А що ж? Чи там, чи там покинути — і хазяйство переведеться, і впокою душі не матимеш. Панське око товар тучить — недурно сказано.

— Добре, добре, бабусю! Нехай так буде!.. Ах, бабусю, ви мене, — каже, — на світ одродили!

— То будь же в мене веселенька — не плач...

— Не буду плакати, бабуню, не буду!

Тільки що жених на поріг, панночка до його:

— Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усміхаючись:

— Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохались... Пам'ятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, — як, було, з тобою походжаємо, говоримо?

А вона йому: — Садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж іздригнувся і дивиться на неї — ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило...

— Що ж? — питає панночка. — Чого на мене дивишся так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш з мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всміхається любенько. І він усміхнувся.

— Ти ж моя, — каже, — хазяєчка кохана!

XVII

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує та й опоряджає і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє, — купує, крає, складає... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: кому, — каже, — весілля, а курці — смерть!

На весілля панів, паній понаїздило, — гуде у будинку, як у вулені. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються: «Ох, та яке ж оце хороше!.. Ох, і се славне!.. Он це яке!.. А се, мабуть, дуже коштовне!» Інша як побачить що — хусточку чи сукню яку, — аж очі заплющить: так її за серце і вхопить. Так вони і липнуть до того, як мухи до меду! Ледве вже ми їх збулися.

XVIII

За тим натовпом, клопотом та трусом то я не урвала й годинки з людьми попрощатись. Вже коні стоять запряжені — тоді я побігла. Не можу й словечка вимовити, тільки обіймаю старих і малих.

Молодий приїхав за нею на четверику. Коні вороні, баскії. Правив візника плечастий, усатий, у високій шапці. З наших-таки людей, та до вельможної вподоби вивчений.

Тут пани прощаються, гомонять, плачуть, а візника той сидить, як викуваний з заліза, — не обернеться, не гляне.

Посідали пани у той повіз. Мене причепили позаду, на якомусь височенному причіпку.

— З богом, Назаре! — покрикнув пан веселенько.

Тихого та ясного ранку виїздили ми з села, а мороз аж тріщить. Іній запушив верби; біліли віти і сяли проти сонця. Дівчата висипали на улицю; кланяються мені... Швидко-швиденько бігли коні, — тільки в очах усе тее промигтіло. Нема вже села. Дорога й дорога, безлюдная доріженька попереду мною...

XIX

Хутко перебігли до міста; наче межі комашню впали. Ідуть і ідуть, продають, купують. Люди, пани, москалі, перекупки. А жиди довгополі, куди не глянеш, усюди вони, наче тії хруці, шершавіють.

Пан звелів коней зупинити коло заїзного двору і повів свою молоду у кімнати. Візничі грошей дав — пообідай, а про мене й байдуже.

Сиджу я собі та дивлюся. Усе чуже, усе не наше! Коли хтось як гукне: «Гей, хорошая, вродливая!» Я аж здригнулась. Се візника на мене гукає. Придивляюся до його: то-то ж чорнявий, матінко! Такий чорнявий, як єсть тобі ворон. Засміявся — зубів у його незліченно, а білі ті зуби, білі, як сметана.

— А кого вам треба? — питаю його.

— Еге, кого!.. Як то тебе звати?.. Устина, здається?.. Ходімо зо мною, з Назаром, пообідаймо.

Дуже я змерзла, а піти думаю, як його піти? Ще пани бучу зніме!

— Спасибі вам, — одказую, — я не хочу їсти.

Візника всміхнувся:

— Як собі знаєш, дівчино! — та й пішов.

Чималу ж я годину пересиділа, поки вийшли пани. Пан тоді зирк на мене!

— А що ти сидиш тут, Устинко? — питає. — Чи обідала ти? Гей! — крикнув на хазяїна бородатого, що тут на рундуці гроші в долоні лічив, дзвякаючи. — Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші в кишеню та й побіг.

— Що це, що це? — жажнулась пані. — Ми її ждати-мемо?

— А як же, серденько? — одказав пан. — Адже вона голодна та й намерзлась добре!

— То що? Вони до цього звичені. Спізнимось; я бою-мись.

— Бігай, дівчино, та хутенько! — каже мені пан. — Не загайсь, щоб тебе не дождати.

Пані почервоніла по саме волосся:

— Час їхати!

— Та вона ж голодна, серце... Дивись, як змерзла!

— Я змерзла, я, я! — та так уже на те «я» накрикує! — Сідай! — гримнула далі на мене і сама у повіз ускочила.

Пан здивувався; не знає, що його думати, що його казати, — стоїть.

— Що ж? — питає пані. — Хутко?

Тоді сердега сідає коло неї...

А хазяїн бородатий:

— Дівці абеду не прикажете?

Довгенько гомоніли пани між собою, а ще довше після того мовчали.

Присмерком дочапали до хутора. В хуторянських хатах де-не-де світилось. Ідемо вулицею; стали коло будинку. На рундуці купкою стоять люди із світлом, з хлібом святим. Кланяються, вітають молодих.

— Спасибі, спасибі, — дякує пан, приймаючи хліб на свої руки. — Привіз я вам панію молоду, — чи вподобаєте?

Сам сміється, радіє; кому-то вже така краля не сподобна буде!

А пані як гляне на його, аж іскри із очей скакнули, на лиці міниться. Люди до неї — щоб то її по-своєму вітати; а вона вихопила в когось із рук свічку та в двері —

стриб! Люди так і шугнули од тих дверей, нічого панові й не одмовили.

Пан, неспокійний, смутний, пішов собі, похиливши голову. Ввійшла і я. Дивлюсь, роздивляюсь. Світлички невеличкі, та гарні, чистенькі. Стільчики, столики — все те новеньке, аж дощиться. Чую — говорять пани. Прислухаюсь — пані моя хлипає, а пан так-то вже її благає, так благає!

— Не плач, не плач, життя моє, серце моє дороге!.. Коли б же я знав, що я тебе ображу,— звіку б не казав!

— Ти, мабуть, усіх мужиків так ізучив, що вони з тобою запанібрата!.. гарно!.. оглядають мене, всміхаються до мене, трохи не кинулись мене обнімати. Ох, я нещаслива!.. Та як вони сміють! — викрикну наостатку.

— Серце моє! Люди добрі, прості...

— Я не хочу нічого знати, слухати, бачити! — задріботіла пані.— Ти мене з світу хочеш оце зігнати, чи що? — вигукує ридаючи.

— Годі, годі, любочко! Ще занедужаєш... о, не плачбо, не плач! Робитиму все так, як ти сама надумаєш. Подаруй мені сей случай.

— Ти мене не любиш, не жалуєш... Бог із тобою!

— Гріх тобі так говорити! Я тебе не люблю!.. Сама ти знаєш, яка твоя правда!

Чую — поцілувались.

— Гляди ж,— каже пані,— як ти не будеш по-моєму робити, то я вмру!

— Буду, серденько, буду!

XXII

Проходила я по всіх кімнатах — нема нікогісінько. «Се чи не од нас повтікали?» — думаю собі. Вийшла на рундук,— ніч місячна, зоряна. Стою та роздивляюсь, коли чую: «Здорова була, дівчинонько!» — як на струні брязнуло обік мене. Стрепенулась я, дивлюсь: високий парубок, ставний, поглядає, всміхається. І засоромилась, і злякалась; стою як у каменю, онімїла, та тільки дивлюсь йому в вічі.

— Стоїш сама тутенька,— знов озивається парубок.— Мабуть, не знаєш, куди йти?

— Якби не знала, то вас би спитала,— одмовила йому, схаменувшись трохи.— Бувайте здорові!

Та швиденько в двері.

— Бувай здорова, серденько! — сказав мені услід.

XXIII

А пани все по покоях ходять. Молода у кожний куток зазирає, що й як. Забачила зіллячко за образами:

— Що це таке?

— Се баба божничок уквітчала.

— Що?.. То вона в тебе тут порядкує! Викинь те зілля, серце! Се вже зовсім по-мужицькій.

— Добре, серденько.

Тоді вона його цілує:

— Голубе мій!

От находились, наговорились.

— Що це, — каже пан, — що нікого нема? Куди се баба поділась?

— А бач, бач, — зацокотіла пані, — які вони в тебе порозпущувані! Схотіла, то й пішла.

— Та не дє дінеться! Ось я її гукну. — Та й кинувсь гукати. — Бабо! бабо! бабо! — як той хлопчик слухняний. — Зараз, серденько, баба прийде, — говорить пані, вмовляючи її.

— Та де вона була?

— Певно, щось робила, любко. Се моя вся прислуга.

— А де моя Устина? І вона ізучилась бігати, не питаючись? Устино! Устино!

Я стала перед нею.

— Де була?

— Ось у цій кімнаті.

Стала я знов за дверима; знов дивлюсь і слухаю.

XXIV

Увійшла бабуся старесенька-старесенька, аж до землі поникає, та вся-усенька зморщена; тільки її очі чорні іще живуть і ясніють. Увійшла, тихенько ступаючи, вклонилась пані та й питає:

— А що вам треба, пане?

Пані аж з місця зірвалась, що стара така сміла.

— Де се ти, бабо, була? Я тебе вже сам мусив гукати, — каже пан.

— Коло печі була, паночку: Ганні помагала, щоб добра вам вечеронька була.

Пан бачить, що вже жінка важким духом дише, а все не важиться він бабусю налаяти; лупа очима, та кашляє, та ходить, — не знає, що вже йому й робити. Пані од його одвертається. Бабуся стоїть од порога.

— Що ж, вечеря готова? — питає пан уже хмурніше.
— Готова, паночку, — тихо і спокійненько одказує бабуся.

— Серце (до пані!), може б, ми повечеряли?

— Я не хочу вечеряти! — одказала пані, вибігла і дверима грюкнула.

— То й я не буду вечеряти, бабуся, — каже пан смутненько вже.

— То я собі піду. На добраніч вам, паночку!

— Іди. Та треба глядіти, стара, щоб я не бігав за тобою самі — загомонів був на неї, та зараз і вгамувавсь, як бабуся йому на те звичайненько одмовила: «Добре, паночку!»

Вклонилась і пішла собі.

XXV

Ходив-ходив пан по кімнаті. Чутно йому, що пані плаче за стіною.

— Боже мій! — промовив до себе. — Чого вона плаче? — і так він те слово тихо, такеньки смутно промовив!

Не втерпів — пішов до неї; цілує, вмовляє. Чималу годину він її благає, поки перестала.

— А вечеряти не хочу, — каже панові. — Я на твої слуги — не то що — і дивитись не можу! Так із тобою поводяться, як із своїм братом... родичі, та й годі!

XXVI

Сиджу сама у дівочій; сумно, тиша така... Ото життя моє буде! Всюди красне!.. «Тепереньки, — думаю собі, — наші дівчата наживуться без моєї пані! Веселенько та любенько їм укупці... А мені — чужа сторона, і душі нема живої!..»

Коли щось у віконце стук-стук!.. Так я й згоріла!.. Сама вже не знаю як, а догадалась... Сиджу, ніби не чую.

Переждало трохи — знову стукає. Метнулась я та двері всі попричиняла, щоб пани не почули.

— А хто се тут? — питаю.

— Я, дівчино-горличко!

— Мабуть, — кажу, — чи не помилились; не в те віконце добуваєтесь!

— Тож-бо й не в тее! Нащо ж і очі в лобі, коли не зочити кого треба.

— Не так-то конче й треба!.. Оце найшли розмову крізь подвійне скло!.. Гетьте! Ще пани почують!

Та й одхилилась од вікна.

А він-таки:

— Дівчино! Дівчино!

— Чого се ти попідвіконню вкопався, Прокопе? — загомонів хтось потику. — Он вечера вже готова ще одколи, а вас нікого нема!

XXVII

Хтось уступив у сінці. Я відчинила, аж це бабуся.

— Здоровенька була, дівчино, — промовила до мене. — Просимо на вечерю, зозулько!

— Спасибі, бабусяю!

— То й ходімо.

— Ось я панії спитаюся.

— Чого питатись, любко? То ж вечера!

— Чи звелить іти.

Бабуся перемовчала хвилинку та й каже:

— То йди, моя дитино. Я тебе тутеньки підожду.

Пани сидять укупці любенько, веселенько; щось межи собою розмовляють. Я ввійшла, а пані:

— Чого сунешся?

— Пустіть, — кажу, — пані, мене повечеряти.

— Іди собі — вечеряй!

XXVIII

Пішла я за бабусею через двір у хату.

— Оце привела вам дівчину, — каже бабуся, вводячи мене в хату.

А в хаті за столом сидить Назар чорнявий і молодичка гарненька, жінка Назарова. У печі палає, як у гуті. Одсвічують весело білі стіни і божничок, вишиваним рушником навішений, квітками сухими й зіллям уквітчаний. З полиці миси, миски й мисочки — і зелені, й червоні, і жовті, — наче каміння дороге, викрашаються. Усе таке веселе в тій хаті було, прибране, осяюще: і кужіль м'якого льону на жердці, і чорний кожух на кілку, і плетена колиска з дитинкою.

— Просимо до гурту! — привітали мене і вклонились.

— Може б, поруч зо мною така краля засідала, га? — каже Назар.

— Хіба ж ви тутечки найкращі, дядьку? — питаю.

Сама озирнулась, аж той парубок уже тут — з кутка на мене задивився, аж гаряче мені стало.

— А то ж ні? — каже Назар. — Придивись лишень до мене добре: то-то ж гарний! то-то ж хороший!

— Хіба поночі! — одмовила йому весело молодичка.

Славна була то жіночка, — звали Катрею: білявенька собі, трошки кирпатенька, очиці голубоцвітові, ясненькі, а сама кругленька і свіжа, як яблучко. У червоному очіпку, у зеленій юпочці басвій. Смішлива була й гордоватенька, а що вже шамкає! І говорить, і діло робить, і дитину колише; то коло стола її вишивані рукава мають, то коло печі її перстені блискотять.

— Ну, ну! — каже їй Назар. — Коли б оце не галушки, я б тобі одказав!..

Тут-бо саме Катря його поставила на стіл миску з галушками.

Назар моргнув на мене.

— Не гріх тому добре повечеряти, хто не обідав!

XXIX

Катря хоч і говорить, і жартує, а, здається, все чогось сумна і неспокійна. Бабуся, сидячи за столом тихенько й величненько, якусь думку собі думала. Тільки Назар пустує, та вигадує, та регоче, поблискуючи перед каганцем зубами, а зуби, я ж кажу, як сметана! На того парубка я вже не дивилась.

— А що, пташечко, — питає в мене бабуся, — при молодій панії давненько служиш?

— Яка вона гарна! — закинула молодичка.

— Поможеться, що гарна! — гукнув Назар. — Коли дивиться так, що аж молоко кисне!

Бабуся зітхнула важенько:

— Годі тобі, годі, Назаре!

— А наш пан такий звичайний, — заговорила молодичка, — він, мабуть, ізроду нікого не скривдив.

— Дай йому, боже, і пару таку! — промовила бабуся.

— Як то тепереньки нам буде! — смутненько каже молодичка. Зітхнула і задумалась. — Як то буде! — знов тихо вимовляє, дивлячись на мене, начеб випитувала очима.

А я мовчу.

— Буде, як господь дасть, голубко, — каже бабуся.

— Ну, що буде, те й буде, — ми все перебудемо! — гукнув Назар. — А тепер — до галушок берітесь. А ти, Про-

копе, чому не йдеш? Пані тобі в око впала?.. Чи, може, ця краля?

Та й моргнув на мене.

— Нехай мені та пані й не сниться! — одмовив парубок, сідаючи проти мене.— Де вона й вродилась така неприязна!

Тоді молодичка до мене:

— Дівчино-серденько! Скажи нам усю щиру правдоньку, як душа до душі...

Та й спинилась. Всі на мене дивляться пильно... І парубок очей з мене не зведе. Якби мені не той парубок, то все б нічого, а при йому соромлюся та червонію, трохи не заплачу.

— Дівчино! Лиха наша пані молода? — вимовила Катря.

— Недобра! — кажу їй.

— Господи милосердний! — крикнула.— Чуло мое серце, чуло!.. Дитино моя! — кинулась до колиски, схилилась над дитиною: — Чи того ж я сподівалась, йдучи вільна за панського! Вона вже й оком своїм нас пожерла!

Та плаче ж то так — сльоза сльозу побиває.

— Не такий чорт страшний, як намальований! — каже Назар.— Чого лякатись? Треба перш роздивитись.

А вона плаче, а вона тужить, наче вже й справді її дитину пані своїм оком пожерла.

— Годі, голубко! — вмовляє Катрю бабуся.— Чого нам дуже тривожитись? Хіба над нами нема господа милосердного?

Парубок ані пари з уст, тільки куди я не гляну, усе на його погляд очима спаду.

XXX

Повечерявши, поблагословившись, біжу назад у будинок, а за мною:

— На добраніч, дівчино!

— На добраніч вам! — одказала та й ускочила в сіни. Увійшла в дівочу, — серце в мене б'ється-б'ється!.. Думаю та й думаю... що, як він вдивився в мене очима!.. І пані моя теж мені на думку навертається: ледве у двір ступила, вже всіх засмутила... І чого той парубок чіпляється?.. Бодай же його, який хороший!.. Місяць стоїть проти мене уповні...

Ой місяцю-місяченьку,
Не світи нікому!..

Пісня так і підмиває мою душу... Сама не знаю, чого душа моя бажає: чи щоб він знову озвався під віконцем чи щоб не приходив?

XXXI

Минає день, тиждень, місяць, і півроку збігло за водою. Здається, що в хуторі тихо і мирно; цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люди прокидались і лягали плачучи, проклинаючи. Усе пригнула по-своєму молода пані, усім роботу тяжку, усім лихо пекуче ізнайшла. Каліки нещасливі, діти-кришеня-точка й ті в неї не гуляли. Діти сади замітали, індиків пасли; каліки на городі сиділи, горобців, птаство полошили, да все ж то те якось уміла пані приправляти доріканням та гордуванням, що справді здавалось усяке діло каторгою. Стоока наче вона була, все бачила, всюди, як та ящірка, по хутору звивалась, і бог її знає, що в їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить.

А пани-сусіди нашу панію похваляють-величають: «Ото хазяйлива! Ото розумна! Дарма що молоденька, — добре б нам усім у неї вчитись!»

Спершу люди на пана вповали, та незабаром зреклися надії й думки. Він був добрий душею й милостивий пан, та плокий зовсім — ніщо з його. Спитувався він жінку вмовляти, та не така-то вона. Далі вже і наменути на сю річ боявся, — мов не бачить нічого, не чує. Не було в його ні духу, ні сили. Сказано: добрий пан, не б'є, не лає, та нічим і не дбає. Як почне пані обмирати, та стогнати, та в крик викрикувати, то він руки й ноги її вицілує, і плаче, і сам людей лає: «А щоб вас! а бодай вас!.. от уморять мені друга!»

— Не буде з його нічого, — каже Назар. — Я одразу побачив, що квач, ще тоді, як він Устину обідом нагодував... Якби таку жінку та мені — я б її у комашню втручив, нехай би пихкала!

Та й зареоче на всю хату. Такий уже чоловік був той Назар: усе йому жарти. Здається, хоч його на огні печи, він жартуватиме.

А що Катря сліз вилила, то де вже тії й сльози брались. Візьме свою дитину на руки та плаче-плаче! А далі й зарідає уголос.

І Прокіп дуже зажурився. Усе щось собі думає і зомною вже не пожартує.

— Оце ж бо, які ви смутні! — кажу йому одного разу (се було ввечері, присмерком).— Чого ви такі смутні?
А він мене за руку: пригорнув і поцілував. Заки я схаменулась, його вже й немає.

XXXII

Усі люди пов'яли, змарніли; тільки бабуся велична, як і була. Як не лас, як не кричить на неї пані — бабуся не лякається, не метушиться: іде тихо, говорить спокійно, дивиться ясно своїми очима ясними. І незчуєшся, було, як до неї пригорнешся та й заплачеш,— от як дитина до матері своїй рідній горнеться.

— Не плач, моя дитино, не плач! — промовить бабуся стиха, ласкаво.— Нехай недобрі плачуть, а ти перетривай усе, витерпи білочку!.. Хіба ж таки й перетерпіти не можна?

Господи! Як же смутно й сумно жилося! Не чути сміху, не чути гласу людського. У двір душа жива не навідається — хіба за ділом,— та так боязко оглядується, так поспішається вже, наче йому з пущі вихопитись од звіра лютого йдеться.

Спізнилась яюсь, вечерявши, та й біжу хутенько. «І чому хоч Прокіп не прийшов вечеряти!» — думаю. Коли він так і вродивсь перед очима моїми! Переймає мене і оббігти не пускає.

— Устино, скажи мені правдоньку: чи ти мене любиш?

Утекла б я од його, так ноги мене не несуть. Стою, горю...

Він тоді мене за руку!.. Обіймає, пригортає та все питає: «Чи любиш?» Такий чудний!..

Посідали, поговорили, покохались — усе лихо забулось. Весела душа моя, і світ мені милий, і таке в світі гарне все, таке красне!.. Чого вже, коли й пані постерегла: «Що це тобі? — каже.— Чого се так розчервонілась, наче хто вибив? Чи, може, що вкрала?!»

XXXIII

Боже мій милий! Як то вже я того вечора захисного, темного дожидаю!.. Звелить пані на вечерю йти — Прокіп мене дожидає. Перейме, та постоїмо удвійзі, погорюємо обійко... Бо денної пори хоч і стрінемось,— тільки зглянемось, словечка не перемовимо, розійдемося.

— На лихо ви покохались! — каже, було, Катря.

— З біса розумна ти, моя любя! — кепкує з неї Назар. — Коли б тепер ти вдруге мене полюбила, то б і лапки полизала еси!

— Кохання в мене на умі!.. Мені й вони двойко серце сушать, як подумаю-погадаю...

— Чого се ви дівчину сушите та лякаєте? — озветься бабуся. — Коли вже покохала, нехай кохає: то їй судьба така судилася.

XXXIV

А пані куди далі, то все злісливши, усе лютіша: аби я трохи спізнилась, забарилась: «Де була?» — та й стріне мене на панському порозі лиха година.

Перво тугою тужила я тяжко, а там усе мені стало невидовижу, усяка ганьба байдуже. Сказано: встань, лихо, та й не ляж!.. Було, поки лас, коренить — несила моя, сльози ринуть, а наплачуся добре, утрись — така собі веселенька, жартую, пустую!.. І коса заплетена дрібненько, і сорочка на мені біла, — нікому, було, й не хвалюся. Що мені допоможуть? Тільки своє лихо тяжке згадають!.. А Прокіп наче ніч темна ходить, і вже тоді ні до їдла, ні питва, ні до розмови.

Господи милий! Своє лихо, чуже лихо — не знать, що й робити, що починати. У Катрі дитинка занедужала, а тут обід панам звари, вечерю звари, та город скопай, обсій, та ще пані гримас: «Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!»

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. На день благословиться — до роботи. Бабуся тоді пильнує малої, розважає Катрю; то дитинку до неї винесе, то сама вийде та розкаже: «Стихла мала!» або: «Спить мала!» І такеньки, наче благодать божа, допомагає, невтомлива, невсипуца.

— Чого се ви, Катре, так падкаєтесь без спочинку? — кажу їй.

— Робитиму, робитиму, поки сили. (А очі в неї так і горять позападавши.) Може, вгоджу, може, вмилосерджу!

Отже не вгодила й не вмилосердила. Робила й не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло коліски. Прокинеться — до дитини, а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця — воно й переставилось.

І побивалася ж Катря, і мучилась, і раділа:

— Нехай же моє дитя, моє кохане-дороге, буде янголятком божим, лиха не знатиме моє ріднесеньке! — А далі й заголосить: — А хто ж до мене рученята простягне? Хто мене звеселить у світі?.. Дитино моя! Покинула мене, моя донечко!

Назар — ніби й нічого, розважає свою Катрю, молодим її віком заспокоює, а в самого вже пом'якшав гучний голос: по́тай усіх сумує.

По тій печалі зовсім захиріла, занепала Катря. Не то щоб робити, вже й по світу ходить нездужав. А пані все-таки:

— Чому не робиш діла? Я тобі те! Я тобі друге!

— Тепер я вже не боюсь вас! — одказала Катря. — Хоч мене живцем із'їжте тепер!

Дала ж їй себе знати пані!..

— Прокопе! — кажу я. — Що оце з нами буде!

— Устино-серце! Зв'язала еси мені руки!..

XXXV

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважила й на її чоловіка-візника.

Пан, нишком од пані, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече — скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг — і заліг там, аж зчорнів; ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані, походжаючи по двору, вздріла і зняла.

— Се, певно, ти гроші сієш? — каже на пана. — Ой боже мій, боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки зчервонів дуже.

А Катря не схотіла на світі жити. Щось їй приключилось після тої наруги. Бігала по гаях, по болотах, шукаючи своєї дитини, а далі якось і втопилась бідолашна.

Пан дуже зажурився; а пані:

— Чого тобі смутитись не знать чим? хіба ж ти не помітив по ній, що вона й здавну навіжена була? І очі якісь страшні, і заговорить, то все не путне...

— І справді, — вхопився пан за те слово, — не повно в неї ума було!

Навіжена та й навіжена... Нащо й краще! Порадилися поміж собою такеньки та й спокійненькі собі...

Згодили яось москаля з міста за куховара. Тож-бо й був чудний! Як зварить панам їсти, сам пообідає, то ляже на лаві та все свище, та свище, та свище, та раптом як співоне! — дзвінко-тоненько, помісь півень кукурікає. Сьому байдуже було наше лихо; тільки, було, спитає: «Сьогодні бито?» — та й додасть: «Іначий і не можна: на те служба!»

Назар уже не той став, уже й він яось поник, а все жартує: «Коли б мені хоч один день хто послужив, довіку б згадував!»

Пані того куховара дуже хвалить, що такий, мовляв, чоловік він хороший, так мене поважав! А він, було, як стоїть перед панією, то мов стріла вистромиться, руки спустить, очі второпить на неї: «Ловив я рябе поросся; втекло рябе поросся у бур'яни; то я до чорного пороссяти; вловив чорне поросся, ошпарив чорне поросся, спік чорне поросся...» Такеньки усе чисто одбубонів і дожидає, що пані йому одкаже; сам тільки очима луп-луп!..

А пані йому раз по раз:

— Добре! Добре! Усе добре!.. Тільки ти гляди в мене — не розледацій між моїми вовкодухами.

— Ніколи того не всмію, ваше високоблагородіє!

Вклониться їй низько, вправо, вліво, ногами човг! Та і з кати, та на лаву — і знов свище.

— Водай вас! — кажу йому яось. — Коли вже ви перестанете того свисту! Тут горе, тут напасть, муки живії, а ви...

— Не горюй, не горюй, дівко! На те вона служба називається. Он, бач, скільки в мене зубів зосталось... На службі втеряв!.. Був у нас копитан... ух! — Та тільки ухнув. — А ти що думала? Як у світі жити? Як служити? Як вислужитись? Тебе б'ють, тебе рвуть, морочать тебе, порочать, а ти стій, не моргни!.. І! Крий боже!

Зговоривши тє, знов свистіти! А Прокіп з серця аж люльку об землю гепнув.

— Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалася! — гримнув на москаля, аж той свистати перестав. Дивиться на його, як козел на нові ворота. — Не така в мене вдача! — каже Прокіп. — Я так: або вирятуйся, або пропади!

— А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар. — Мандрівочка — рідна тіточка.

— Піймають! — скрикнув москаль, схопившись. — Піймають — пропав!

Що там у кого було на серці, а всі засміялись.

— Не кожний копитан швидкий удасться, — каже Назар, — інший побіжить та й спіткнеться. А ти ось що лучче скажи: куди втікати?.. Од якої втік, таку й здибав. Із drankи та вберешся в переперанку...

Та все пани, та все дуки...—

заспівав, як у дзвін ударив.

XXXVII

У рік стара пані вмерла. Не хотілось дуже їй умирати! Усе молитви, святе письмо читала, по церквах молебні правила; свічки перед богами негасимі палали. Якось дівчинка не допильнувала, та погасла свічечка, — веліла дівчинку ту висікти: «Ти, грішнице, і моєму спасінню шкодиш!»

XXXVIII

Наша пані журилась і плакала за старою дуже.

— Вже тепереньки сама я в світі зосталась! Обдеруть мене тепереньки, як тую липку! Моє око всього не доглядить; а на тебе, — каже панові, — яка мені надія? Ти мені не придбаєш, хіба рознесеш і те, що маємо. Ти й не думаєш, що хутко вже нам бог дитину дасть. Для дитини, коли не для мене, скаменись, мій друже! Хазяйнуй, доглядай усього, а найперва річ — не псуй мені людей.

— Що се ти, любко, бог з тобою! Оце знов усім турбуєшся! Та я все зроблю, що хочеш, усе!

Такеньки, було, вмовляє її.

Одного разу хотів він її розважити та й каже:

— Годі тобі, голубко, клопотатись. Ось послухай лишень, що я тобі скажу: я вже кума пригласив.

— Кого ж ти просив? — перехопила його пані.

— Свого товариша. Такий славний чоловік, добрий.

— Боже мій! Я одразу догадалась!.. Запросив якесь убожество!.. Та я не хочу сього й чути! Не буде сього! Не буде!

А сама у плач ревний.

— Серденько, не плач! — благає пан. — Серденько, занедужаєш!.. Не буде того кума; я його перепрошу, та й кінець. Скажи тільки мені, кого ти хочеш, того й звітаю.

— Полковника треба прохати — от кого!

— Полковника — то й полковника. Завтра й поїду до його. Ну, ізбач мені, любонько, що я тебе засмутив!

— Ото-то й єсть, що ти мене зовсім не жалуєш: усе мене журиш!

— Голубко моя! — промовив пан стиха. — Пожалуй і ти мене. Ти знай сердишся, кричиш, сваришся, а я сподівався...

Та як заридас!

Пані до його:

— Чого се ти, чого?

За руки його хоче брати; а він затуливсь обома та ридас-ридає!.. Ледве вже його розговорила, і цілувала вже, і обнімала, насилу стихився.

— Та скажи ж мені, чого се ти заплакав? Ну, скажи! — просить його.

— І сам не знаю, моя любо, — одказує пан, ніби всміхаючись, — так чогось... Нездужаю трохи. Ти об сьому не думай, а насмієсь мені, що я, наче маленький, розплакався.

А сам зітхнув.

— Ти, може, думаєш, що я вже тебе не люблю? — говорить пані.

— Ні, любиш.

— Люблю, та ще й як!.. А вкупці не можна раз у раз сидіти: треба господарювати, моз серце!

Та й поцілувала його.

Уранці поїхав пан і полковника завітав у куми.

XXXIX

Народився син у панії. Що тих гостей наїхало на хрестини! Обід справили бучний. Кум-полковник вкотив у двір синими кіньми, побрязкуючи, подзвякуючи бубонцями. Сам огрядний, кругловидий, червоний, усе вуса закручує правицею, а лівою шаблю придержує та плечима все напинається вгору.

Я рада, що мені трошки вільніше, — вибігла до Прокопа, — стою, розмовляю з ним коло рундука. Коли де не взявся пан, — веселий такий, як ще був за свого женихання з панією.

— Чого се ви тут стоїте обойко? Що розмовляєте? — сміється.

А Прокіп йому:

— Пане, оддайте за мене дівчину!

— Добре, бери, Прокопе! Я не бороню. Повінчайтесь та живіть собі любенько.

— А пані? — каже Прокіп.

Пан зітхнув і задумався, а далі й каже:

— Ідїть за мною! Візьми її за руку, Прокопе!

Сам пішов у кімнати, а Прокіп веде мене за ним, стискаючи мою руку.

— Любо! — сказав пан. — Я оце до тебе молодих привів. Чи вподобаш?

А тут у кімнаті панів, паній!.. І полковник поміж усіма, неначе той індик переяславський, походжає та все потроху пирхає.

Наша сидить у крісlechку. Зирнула на нас і одвернулась. Усміх веселий простиг, гнівно на пана згляне й питає:

— Що се таке?

Прокіп кланяється, просить.

— Я вже дозволив, — каже пан, — не борони й ти, моя кохана. Дав нам господь щастя, — нехай і вони щасливі будуть!

Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься, й загуде, як на трубі:

— До пари, бісові діти, до пари! Обов хороші. Треба їх звінчати, кумо моя мила. Хочеш заміж, дівко? — питає мене, та що хоче моргнути, то й очі заплющить: не моргне, вже несила — випив повно.

Усі пани за ним підхопили:

— Одружіть їх, одружіть! Чусте: кум ваш, полковник, говорить, що до пари...

Тоді вже й пані:

— Та нехай собі!

Ми й незчулися, як за поріг переступили. Кинулись духом і, не справивши нічогосінько, похапцем, звінчалися, щоб ще не розлучила нас пані.

Дуже вона гнівалась на пана.

— Як ти мене підвів! — дорікає. — Я сього не можу тобі подарувати, як ти мене підвів! А тобі, — свариться на мене, — тобі буде!

«Нехай уже буде, що буде, — думаю, — та вже ми по бралися!»

Велико тішить мене, що тепер озватись до його можна при людях, глянути на його, що вже — мій!

Я зосталась при панії, як і була. Ще гірш надо мною коверзує вона, ще гірш варить з мене воду та все примовляє: «А що? Яково тобі у замужжі? Покрацало?»

Як не заговорить чоловік, як не пожалує, то часом так прийде, що приміг би — крізь землю пішов. А зійдуся з ним — весело й любо, усе лихо забуду. Тільки чоловік мій куди далі, то все змурніший ходить, аж мені серце болить.

— Чи ти вже мене не любиш, Прокопе?

Він пригорне мене та подивиться в вічі так-то любо, що, чую, наче в мене крила виростають.

— А чого ж усе смутний, Прокопе?.. От ми вже тепереньки вкупці навіки.

— О мов серденько! Тяжко було без тебе, а з тобою ще тяжче... Яково-то сподіватись щогодинки в бога — догани тобі та муки!.. А боронити — несила... Важко, Усте!

— Як-небудь із мною біду перебудемо, Прокопе. Як на мене, то все удвійзі легш.

— А може, й справді так, рибонько!

Та й усміхнеться, і пожалує мене.

Так-то вже я радію, як розговорю його, розважу!

Жили ми такеньки з бідою та з журбою до осені. Тут і зчинилось...

Одного дня трусили в садку яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за тії гілки, то з-за тії. Трохи вже й притомилась бабуся — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минулося! — промовила. — Сонечко ще світить, та вже не гріє.

Сез кажучи, роздивляється навкруги.

— Устино-голубко! Адже ото неначе дівтора з-за ліси визирав? — питає мене.

Я гляну — аж справді, коло тину купка діток.

— А що, дітки? — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать та тільки оком закидають у коші з яблуками.

— Ходить лишень ближче, хлопчєнята: я по яблучку вам дам! — каже на їх бабуся.

Дітвора так і сипнула в сад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя... Загуготіло, загомонило коло нас: звісно, діти. Коли се зненацька як гримне пані:

— А то що?

Перелякались діти. Которі в плач, а хто в ноги — тільки залопотіло. І в мене серце заколотилось.

Бабуся спокійненько одповідає.

— Се, — каже, — я по яблучку діткам дала.

— Ти дала? Ти сміла? — заверещить пані (сама аж труситься). — Ти, мужичко, мое добро крадеш!.. Злодійко!

— Я — злодійка?! — вимовила стара... Зблідла, як хустка, і очі їй засяли, і сльози покотились.

— Більш красти не будеш! — кричить пані. — Я тебе давненько пристерігаю, аж от коли піймалась... Панські яблука роздавати!

— Не крада я зроду-віку мого, пані, — одмовляє стара вже спокійно, тільки голос її дзвенить. — Пан ніколи не боронив, сам дітей обділяв. Бог для всіх родить. Подивіться, чи для вашої ж душі мало?

— Мовчи! — писнула пані, наскакуючи.

Хруснули віги. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

— Злодійка! Злодійка! — карта пані бабусю, вкогтившись їй у плече, і соває стару, і штовхає.

— Не по правді мене обмовляєте! Я не злодійка, пані! Я вік ізвікувала чесно, пані.

— Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю! Захиталась стара: я кинулась до неї: пані — до мене; мій чоловік — до пані.

— Спасибі, моя дитино, — промовляє до мене бабуся. — Не турбуйся, не гніви пані.

А пані вже вчепилась у мої коси.

— Годі, пані, годі! — гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Цього вже не буде! Годі!

А пані у гніву, у диві великому, тільки викрикує:

— Що? Як? Га?

Схаменувшись трохи, до Прокопа. А той своє:

— Ні, годі!

Тоді вона у крик. Назбігалися люди, дивляться. Пан, що було в його духу, пригнався.

— Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

— От твої щирії душі! — ледве промовила пані. — Дякую тобі!.. Та чого ж ти мовчиш? — скрикнула ще голосніш. — Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

— Що се поробилось? — питає пан на всі сторони у великій тривозі.

Пані й почала: і обікрала її стара, і всі хотіли її душі, — такого вже наковчила! Сама і хлипає, і кричить, і клене, що вже і пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка:

— Розбишака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвався мій понуро.

— Е, бачу, — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розбишатимешся у москалях — скільки хоча!

Пані аж верещить:

— У москалі його, у москалі!.. Тепер і прийом у городі; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикнув пан на людей. — Зв'яжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простяг, ще й всміхнувся.

А Назар під той гук до мене:

— Чого злякалась? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще — не знаю...

ХІІІ

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. Надворі візок запрягають, Назар запрягає коні під пана.

Довго думав мій чоловік, далі каже:

— Устино! Сядь коло мене!

— Що ти починив, мій голубе! Що ти сподіяв! — говорю йому.

— А що я сподіяв? Будеш вільна — от що! Будеш вільна, Устино!

— Воля, — кажу, — та без тебе!

Так мені гірко стало!..

— Воля! — покрикне він. — Воля!.. Та на волі і лихо, і напасть — ніщо не страшне. На волі я гори потоплю! А кріпаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.

Аж ось заторохтів надворі візок. Повели Прокопа. Я, в чім була, схопилась до його на візок. Стара мене благословляє і його:

— Нехай вам мати божя допомагає, діти! — А сльози тихі так і біжать з очей ласкавих.

Помчали нас. Як то ще пані не схаменулась про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила б!

Ідем мовчки, побравшись за руки. Я не плачу, не журюся, тільки серце моє колотиться, серце моє трепечеться...

Під'їжджаємо до міста. Пан закурів коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко проторохтіли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку:

— Усте, не журися.

Повели його до прийому. Я на рундучі сіла, як на гробовиці.

— Не вдавайсь у тугу, — каже Назар. — Віс біду перебуде: одна мине — десять буде.

А сам почав уже сивим волосом, як сніжком, присипатись; розважає мене, а самого, видно вже, що ніхто не розважить.

Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, світе мій! Серце в мене замерло; а він веселий, як на великдень...

XLIII

Зосталась я з чоловіком у місті. Перебігла година тая швидко, як свята іскра спалнула, та довіку не забуду!

Зараз мого чоловіка приручили дядькові, москалеві істньому, ізучатись військової науки. Дядько був станом високий, очі чорні; волосся і вус, як щетина, пужаться; ходить прямо; говорить гучно; поводитьсь гордо.

От ми йому кланяємось, а він нічого; тільки понуро оглядав Прокопа. Дає йому Прокіп гроші:

— Вибачайте, дядьку, що мало; кріпак не багацько розгорює.

Дядько кашлянув, плюнув:

— Ходім!

— Ходім на місто, дружино моя, погуляймо! — каже мені Прокіп.

Та й пішли.

Ходимо улицями і заулками, гуляємо собі, а він питає:

— А що, Устино, чи ти чуєшся, що вже ти вільна душа?

Та й сміється, заглядаючи мені в вічі.

Хоч як було мені неспокоїно, хоч як тужило моє серденько, а й я всміхнулась і ніби чогось раділа.

Набрела я й хатку таку, що наймалась, а грошей нема. Та й добути звідки? Продати нічого. Я поїхала —

нічого не взяла. Та й не великі скарби були там у мене: кілька сорочок, та спідниць дві, та ще там якась юпочка, та козушаночка. Не до того мені було тоді, щоб те забирати, а послі вже пані не оддала. От я й надумала собі: «Піду я поденно робити!» Порадилися із Прокопом та й вдалися до хазяйки, що хату наймала. Своє лихо омовістили, питаємо, чи буде її рада на те, щоб ми поденно за хату їй сплачували.

— Добре,— каже,— будуть гроші, оддаватимете поденно, а не будуть, то я й підожду вам.

Ми й перебрались до неї в хату.

XLIV

Хазяйка наша була удовиця старенька, привітна й ласкава, а що говірка! Розказує та й розказує, та все про своє лихо, що весь рід їх звівся, що сама вона в світі зосталась, як билина в полі. Зітхав раз у раз, частенько, було, й сплакне. Та й за нами чимало вона сліз вилила: як, було, сидимо з чоловіком укупці та говоримо, вона й почне плакати та примовляти, що — ось ми молоденькі, ось ми і хороші — нівроку: жити б та жити та людей собою веселити... Прикладає та й плаче. Ми вже її вмовляємо! Хіба тоді ущухне, як надійде дядько та гримне на неї: знов баба кисне!

А вона його боялась дуже, що такий він: ані до його заговорити, ані його спитати.

— Що се за чоловік у світі! — каже, було, стара. — Який же він грізний та неласкавий — нехай бог боронить! Чи він ніколи роду не мав, чи що таке? Бог його знає!

Рано-ранісінько схоплюся; біжу на поденцину. Повертаюся пізно. В руці в мене зароблені гроші. Весело поспішаюсь додому.

Ще на дорозі стріне мене чоловік; любо та міцно стисне за руку й питає тихенько:

— Чи добре натомилась, Усте?

XLV

От якось сидимо ввечері: москаль на лаві з люлькою, хазяйка коло віконця, а ми з Прокопом оддалік. Сидимо мовчки всі; коли у двері хтось — стук-стук; а далі: «Здорові були!» — гукнуло щось за дверима.

Се ж Назар!

Увійшов і стоїть перед нами, стелю підпираючи: люлька в зубах; і сивизна, ти б казав, у густі кучері поховалась.

— Хазяйці і всім нехай бог помагає!

— Спасибі! Милості вашої просимо! — вітає його стара.

— Звідки се ти взявся, Назаре? — питає Прокіп. — От наче з землі вийшов!

— Я звідти, — каже, — звідки добрі люди мандрівки виглядають.

Дядько поворушивсь — поглядає на двері.

— А чого се крутишся, пане москалю? Одної віри — не цурайся.

Дядько все дивиться на вікна, на двері.

— Овва, який же баский! Чм не вітра в полі хочеш піймати?.. Да ти й сам, бачу, степовик... Отже, й не пробуй — не піймаєш. А лучче дай мені люльки запалити... Як же вам ведеться тут? — питає нас. — Почому в місті молодиці моторні та гарні? — моргає на мене.

— А в вас там як? — питаю в його.

— Як?! На вибір дають, на людську волю: хоч утопись, хоч так загинь.

— Ох, мені лишечко! Години моя! — зажурилась хазяйка.

Дядько тільки вуса покрутнув.

— А стара? — питаю.

— Живе. Стара все перетерпить. Кланяється вам.

Питаю за себе, що там пані казала.

— Еге! Було за вас обох панові на горішки. «Через твій, — каже, — розпуск двох робітників утерали! Хто ж дурнем zostався?» — се все пані; а я скажу: дурень не дурень, а, стоячи перед нею, на розумного й трошки не походив.

Хазяйка тим часом вечеряти просить. А Назар достав із-за пазухи пляшку горілки і поставив на столі.

— Вип'ємо, — каже, — по повній, бо наш вік недовгий!.. Бувайте здорові, в кого чорні брови!

А дядько: — Що се, — каже, — за горілка? Лучче води напитись, як такої горілки!

— Коли хто скоче, то нап'ється й води, — озвався Назар.

— Горілочка, здається, добра, — каже хазяйка.

— Бодай тому шинкареві таке життя добре! — одгримнувсь дядько. А проте випив іще, іще й іще. Вип'є і сплюне, налає і знов вип'є.

Стара дивується та головою хитає, а далі вже не стерпіла:

— Що ж ви так її гудите?

— Не твоє діло, бабо! — гукнув дядько. — Для приятелів п'ємо всяку.

— Та на здоров'ячко ж!

— Знайте нашу московську добрість! — додав Назар.

Вечераємо, говоримо, а дядько п'є, та й п'є, та й п'є. Зблід на лиці й на стіл схилювався. Дивиться на нас із чоловіком та й каже:

— Ой ви, молодята, молодята! Недовго житимете вкупці... Та годі, не журіться!.. Пожили, порозкошували — і буде з вас. Бува й таке, що з сповиточку ласки-добра не знаєш, — вік вікуєш під палкою... Отак живи!.. Без роду, без плем'я, без привіту, без совіту, — на всіх розкошах!

А стара тоді до його:

— А де ж ваш рід, дядечку? Звідки ви самі?

— З кантаністів! — одказав похмурно москаль. — З тих, коли чули, що нас у холеру поменшало. Роду нема, не знав і не знаю.

— А матуся вапа?

— Казав: не знаю!.. Чого дурно розпитувати?

— Отакеньки і я тепер безрідна! — каже хазайка, хлипаючи.

— Іще й вона між люди! — гукнув москаль. — Що твоє лихо!.. Пльонуть! Он лихо — то лихо: що нікого тобі згадати, ніхто й тебе не згадає; нікуди піти й ніде зостатись. Усі тобі чужі, і все, усе чуже: і хата, і люди, і одежа... Степовик! — мовляв (до Назара)... — Так, брате! Мене з степів узято. Ну, і славні, мабуть, тії степи були! Дай, бабо, горілки! вип'ємо до дна, бо на дні молодії дні!

А в самого сльози котяться-котяться. І сміється він разом, і горілку п'є... Далі вже як упав на лаву, так і заснув.

— Ну, по сій же мові та будьмо здорові! — каже Назар. — Прощай, Прокопе-брате!.. Та ось трохи не забув. Приніс я тобі грошенят крихту: п'ять карбованців. Поживай здорові!

— Спасибі, брате! Не знаю, коли вже я приможуся тобі вернути.

— Гай-га! Аби живі були! Се не панські гроші — братерські: ними не зажуришся. Я собі зароблю: тепер я вільний хоч на півроку; з собаками не піймають.

Та й пішов, попрощавшись. Тільки його й бачили.

XLVI

Господи милий! Яке ж то життя тоді наше було! Хоч і з бідю, хоч і з лихом, а так же ж то любе, таке благодатне! Легко зітхнути, весело глянути й думати: що зароблю, то все на себе; що й посиджу, і поговорю — нікого не боюся; робитиму чи ні — ніхто мене не присилує, ніхто не займе. Чуюся на душі й на тілі, що й я живу.

Коли так, навесні, чутка: москалі виходять у поход! «Неправда сьому!» — вмовляю себе; а серце моє одразу почуло, що правда. А тут і наказ: у поход, у поход лагодитись!

Прокіп мене розважає, доводить мені, що се лихо дочасне, що повернусь, — каже, — будемо вільні.

— Так, так! — кажу. — Так, мій голубе!

А серце моє болить, сльози ринуть.

Вже й день походу намічений. Пішли ми в хутір попрощатись. Панів не було дома; тільки бабуся сама на господарстві. Бабусечко ж моя любя! А я її здалеку на вадвір'ї пізнала, а пізнавши, заплакала. Душею живою вона тільки жива була. Прибіжу до неї, обіймаю, як матір рідну.

— Чого ти плачеш, моя голубко? — питає мене стиха.

— Оце ви тут зостаєтесь, у сьому пеклі!

— Та вже ж тут, пташко. Тут я родилась, тут я хрестилась, тут сиротіла... тут і вму, моя дитино.

— Та до смерті терпітимете?

— І терпітиму, пташко.

Поблагословила вона нас, як дітей рідних обділила, чим мала. Попрощалися ми, пішли... Та й не раз, не два обертались, дивились. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить; а високо над усім грає-сіяє вишне проміняє сонечко...

XLVII

Провела я чоловіка аж до Києва. У Києві служити зосталась, а він з військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слізьми, серденько! — приказував. — Я вернусь... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене!

Дожидаю... Що яка та служба довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не була. Перечула через люди, що всі живі. Ведеться так, як і

перш велосся. Бабуся живе, терпить, а про Назара нема й чутки. Служу, нїймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що яби схотіла,— зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки — і року добуду. Яюсь розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. «Це лихо дочасне, не вічне!» — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й бог забуде! Він чоловік мій і добродій мій. Поздоров його мати божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь — байду-же мені, що й є ті пани у світі!